

MOLINO dialog

België-Belgique
P.B.
2890 Sint-Amands
BC 10315

Nieuwsbrief voor "de vriendenkring van het Molenmuseum".

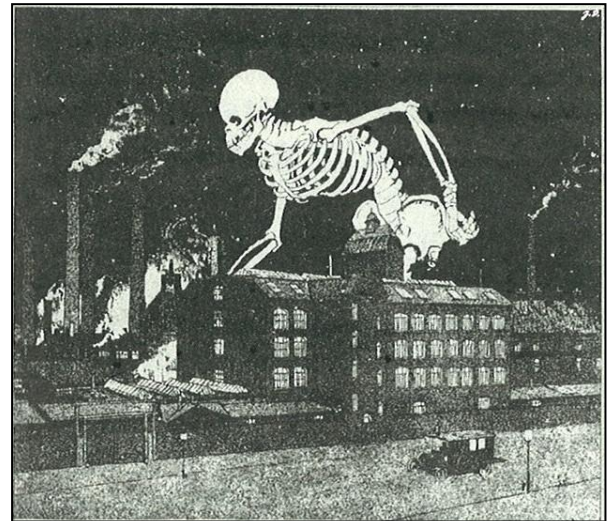
Kerkstraat, 3, 2890 Sint-Amands a/d Schelde

Tel.052 33 22 58 - Fax 052 34 39 18 - KBC 433-1185881-81

Driemaandelijks – Januari – Februari – Maart 2011
Afgiftekantoor 2890 Sint-Amands - P509309

www.molenmuseum.be - info@molenmuseum.be

Voorjaar 2011

UITNODIGING

Tentoonstelling "De molen in arm Vlaanderen" – 1 mei tot 29 mei

Vooropening vrijdag 29 april – 19u30

De molen in arm Vlaanderen.

- Was Vlaanderen arm in de negentiende eeuw ?
- En waarom?
- Welk is het verband met de molen?

“ Het Vlaanderen waar ik door trok, zag er heel anders uit. Een heel volk, mannen, vrouwen en kinderen, onderworpen aan een afstompend, bijna altijd ongezond en verschrikkelijk langdurend werk in de weverijen, spinnerijen, luciferfabrieken, touwslagerijen en steenbakkerijen.

De huisindustrie met haar noodlottige gevolgen.

De werkloosheid, de afschuwelijke werkloosheid die de bevolking uithongert.

Duizenden en duizenden boeren die van het mooie, rijke, dichtelijke Vlaanderen losrukken om op de wegen van Frankrijk een homp brood te gaan zoeken.

Arbeiders die nauwelijks vier uur per dag kunnen slapen.

Lonen van tien frank per week voor meer dan zeventig uur labeur.

Een verschrikkelijke kindersterfte in de fabriekssteden. Overal rijke huizen van pastoors en fabrikanten, prachtige kloosters, mooie kastelen, grote parken, talrijke magnifieke kerken tegenover kleine, armoedige, vuile arbeidershuisjes...”

(Dewinne, A, A travers les Flandres, 1902; door Arm Vlaanderen, Van Halewijck, 2001)

In 1901 trekt Augustus De Winne, journalist bij Le Peuple, door Vlaanderen.

Het land is nog niet hersteld van de fatale depressie in de negentiende eeuw als De Winne door zijn steden reist. In Hamme, Sint-Niklaas, Brugge, Ninove, Ronse, Gent ... overal registreert De Winne het monotone beeld van een hardwerkend, onwetend, hongerend volk.

Een heel ander beeld dan het idyllische, pastorale Vlaanderen waarover hij gelezen had.

Arm Vlaanderen !

Niet arm omdat het zoo verasschepeoesterd werd, maar arm omdat het zich zoo verascheppoesteren liet. Arm Vlaanderen en waaraan? Arm aan doozicht en karakter, aan eendracht aan bewustzijn en fierheid, zoo zegt het nuchter menschenverstand, arm aan liefde, liefde tot God, en liefde tot den evennaaste, zoo zegt mijn priesterhart.

Arm Vlaanderen of liever, rijk Vlaanderen ! Rijk aan zelfverachting omdat het zijn geschiedenis niet kent, aan naïverij aan allerblindste vooroordeel. Omdat het zijn taal niet kent, rijk aan sleur, slenter, vadsige baatzucht. Rijk aan schande rijk aan armoe, ziekte en dood ! Ik overdrijf?

Wacht, ik hoop, dat er iemand is onder u, die het meent. Ik zegde dus : arm Vlaanderen en zal het zoo blijven noemen totdat alle onrechtvaardigheid geheel is hersteld, en alle rechtsmogelijkheid geheel is verwezenlijkt. Ik zal het arm noemen, zolang er Vlamingen zijn uit de burgerstanden, die in de kleinste rechtsverkrachting berusten, en niet voelen, dat zij dan een gestolen adelsnaam dragen, zolang er zijn, die niet alle liefdesplichten beseffen en, de dringendste althans, niet grootmoedig vervullen.

(D.A. Stracke, *Arm Vlaanderen, Katholiek Vlaamsch Secretariaat, Antwerpen, 1914, blz 19*)

“Een bagijnenpater, een visserskater en een molenaarshaan : als deze drie van honger sterven, dan zal de wereld vergaan”.

Als het ook de bevoorrechten slecht gaat is het hopeloos.

(van den Bossche, *Hilde, Hij is de staak waar de molen om draait. Een spreekwoord, een waar woord*”, Vlaams Studiecentrum voor Molinologie, Sint-Amands, 2010, blz. 13)

1. Was Vlaanderen arm in de negentiende eeuw en waarom ?

Vanaf de jaren 1890 was er een uittocht aan de gang die duidde op een vreselijke crisis.¹ In het overbevolkte platteland kenden de meesten nooit weelde. Maar men kon overeind blijven door hard werk en door de bijverdienste van de huisindustrie, van de vlasbewerking vooral.

E. Claus - Vlasoogst

Toen deze nijverheid snel en voor de gewone man onverwachts in elkaar stortte zag de bevolking geen uitkomst meer.

In vele West- en Oostvlaamse gemeenten genoot toen één derde tot de helft onderstand en kon nog amper één vijfde welgesteld worden genoemd.

DE VLAAMSE VLASNIJVERHEID

In 1840 woonden ongeveer vierenvestig percent van alle spinsters en wevers in Oost- en West-Vlaanderen. Zij maakten er bijna één vijfde uit van de totale bevolking : tachtig percent van dit vijfde waren spinsters.²

De helft van de kleine lieden op het Oost- en Westvlaamse platteland leefde van het vlas, en nog eens één vierde vond in deze nijverheid een onmisbare bijverdienste.

Vlaswieden, door E. Claus

Eeuwen lang was de vlasbewerking familiaal en agrarisch georganiseerd.

Ieder gezin won vlas op het land, spon het garen en weefde het linnen, op de eerste plaats voor eigen gebruik. Wat overbleef werd op de markt verkocht. In alle hoeven zwingelden en hekelden de mannen, in het ovenhuis en spinnen de vrouwen bij de haard. Geleidelijk aan, vanaf het begin der negentiende eeuw, verviel het gezinsweven.

In ieder dorp, ook buiten de vlasstreek, trof men beroepswevers aan die het gesponnen garen op de hoeven kochten.

Jutewever van Zele in zijn werkplaats, een stal waarin hij ook konijnen kweekt.

Het fijnste weefden zij tot linnen, het grofste tot lijnwaad voor de meelzakken en de werkkleren.

Uit de drol vervaardigden zij dekens voor de bedsteden van kinderen en dienstboden.

Touwslagers te Hamme (I. Meyers)

Kinderen die de wielen van de touwslagers van Hamme draaiende houden.

Bijna niets van het kostbare vlas ging verloren : de sterkste klodden dienden voor de touwslager, de lemen voor het haardvuur en de oven, het lijnzaad voor de slagmulder die het verwerkte tot lijnolie voor de verlichting van het huis.³

De werkplaats van een thuiswever in de omgeving van Tielt.

Rond 1840 waren de beroepswevers meestal nog zelfstandig. Slechts een klein aantal werkte voor rekening van fabrikanten of kooplieden, hoofdzakelijk buiten het vlasgebied, in de streek van Aalst, Brugge, Mechelen, Leuven en Turnhout. Hier en daar begon de proletarisering : rond Kortrijk, Gent en Aalst werkten wevers-fabrikanten met een aantal getouwen en loonarbeiders. En met de jaren hing een toenemend aantal spinsters en wevers economisch af van kooplieden die de vlasproductie van het platteland verhandelden zonder ondernemingskosten.⁴

Turnhoutse wever in de Belle Epoque.

Dat is het beeld : het overgrote deel der plattelandsbevolking bestond direct of indirect door de vlasnijverheid.

Wevers van Zele. De huisarbeid, verricht door vrouwen en kinderen, die vooral geconcentreerd was in Vlaanderen, verkeerde in maatschappelijk-economisch opzicht in een nog veel nadeliger positie dan de fabrieksarbeid.

Een crisis in deze nijverheid moest armoede en honger brengen en de ontreding van het leven. De combinatie van landbouw en vlasnijverheid verzekerde de duurzaamheid waaruit de gebruiken groeiden die het harde bestaan zinvol maakten.

DE CRISIS VAN DE JAREN VEERTIG

Tot in de jaren dertig bleef dit leven nagenoeg onberoerd. Toen kwam de crisis waarop niemand was berekend. Het begon met het Frans-Belgisch handelsverdrag van 5 juli 1836 dat 'een catastrofe zonder weerga' veroorzaakte : door de verlaging van de douanerechten kon de gemechaniseerde Engelse textielindustrie de Franse markt overspoelen met betere en goedkopere produkten.

In vijf jaar tijd , van 1837 tot 1843 , verminderde de uitvoer van Belgisch linnen naar Frankrijk met meer dan de helft. Bovendien werd vanaf de jaren dertig goedkoop vlas ingevoerd.⁵

Om uit de nood te geraken had men de vlasnijverheid moeten mechaniseren. Frankrijk deed het, maar België niet. Het was een hopeloos verweer omdat de evolutie onafwendbaar in het teken stond van de technische welvaart. Maar dat het verweer zich ontwikkelde is de belangrijkste en blijvende betekenis van deze bittere jaren uit het midden van de eeuw.

*De aardappelziekte tovert heerlijke
aardappeloogsten om tot dode bladeren en
rotte knollen*

Bittere jaren : boven op de vlascrisis kwam vanaf 1845 een crisis van het landbouwgewas. Europa kende in 1844 – 1845 een lange , strenge winter, van begin december tot ver in maart. ⁶ De vorst vernielde een groot deel van de koolzaad- en tarweoogst. Om het verlies te compenseren deden de landbouwers aan intensievere aardappelteelt. Maar eind juli 1845 begon de aardappelziekte; een nog onbekende plaag, veroorzaakt door een zwamparasiet, vernielde in enkele weken tijd, in België en de meeste West-Europese landen, bijna de hele aardappeloogst.

Erg waren de gevolgen vooral in Oost- en West-Vlaanderen, waar twee derde van de bevolking ten dele van de aardappel bestond : in Oost-Vlaanderen ging 90.8 percent, in West-Vlaanderen 92.4 percent van de oogst verloren. Ook het jaar 1846 was 'rampspoedig' voor de landbouw.

Na een zachte maar natte winter werd in de zomer de rogge aangetast door brand : van de normale negentig kilo per inwoner verminderde in Oost en West-Vlaanderen de oogst tot zesendertig kilo. De ziekte tastte ook de andere graansoorten aan en halveerde ongeveer de opbrengst. Drie jaar lang kwam er hongersnood in het Vlaamse platteland.⁷

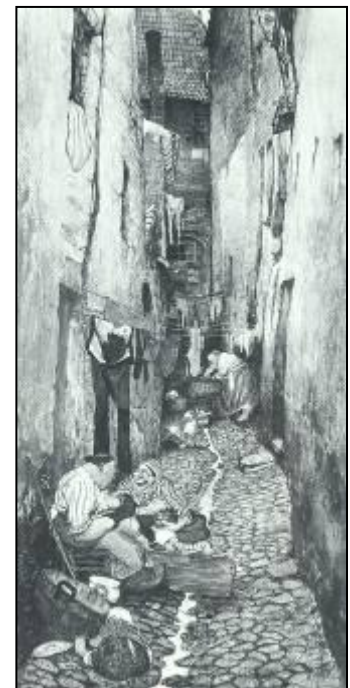

Gents beluik, 1910

vierduizend slachtoffers vergde.

Epidemieën teisterden de hongerende bevolking : tyfus in 1847-1848, cholera in 1848-1849.

Tyfus was, met longtering, de ergste endemische ziekte van de eeuw, "de echte pest van Europa", ⁸ een soort permanente cholera die jaar na jaar rond de

Antwerps beluik, De Brueck

Zij was het gevolg van gebrek aan hygiëne en heerste daarom vooral in de volksbuurten van de steden en bij de arme bevolking op het platteland.

Van 1846 tot 1848 veroorzaakte de tyfus een verhoogde sterfte onder de uitgeputte bevolking.

In sommige vlasgemeenten geraakten de mensen er mee vertrouwd, acht tot twaalf doodskisten tegelijk voor het kerkportaal te zien.⁹

De cholera was een regelmatig terugkerende plaag die vooral in de armenwijken van de steden woedde. De epidemie van 1848-1849, na die van 1866 de ergste van de negentiende eeuw, veroorzaakte ruim twee-entwintig duizend sterfgevallen in het hele land.¹⁰

De hoge sterftecijfers in de jaren van de crisis 9.000 boven het normale jaargemiddelde in 1846 . 22.000 in 1847 en 10.000 in 1846 en 24.000 in 1849, zijn echter niet op de eerste plaats het gevolg van de epidemieën maar van de honger, en honger leed men vooral in het Vlaamse platteland en bepaaldelijk in de vlasstreken. In West-Vlaanderen verminderde het bevolkingscijfer met ruim 17.000 in 1846-1848 in vergelijking met de vijf voorafgaande jaren; drie kwart van deze daling was gelokaliseerd in de vlas-arrondissementen.

Oost-Vlaanderen kende een vermindering met ruim 14.000, waarvan zes zevende in de vlasarrondissementen.

De hele Vlaamse plattelandsbevolking leed onder de crisis. De ellendigste, de vlasbewerkers, "bezweken er aan".¹²

Spinsters op de wijk 't Eindeken te Zele

Mislukte oogsten en epidemieën waren echter slechts gruwelijke accidenten in deze volksvernietiging. Hoofdoorzaak was de overbevolking; ieder jaar vorderden, in het hele land, dertig tot veertig duizend monden meer hun deel van een landbouwproductie die, met de toenemende versnippering van de landbouwbedrijven, de stijgende pachtprizen, de duurdere levensmiddelen en de dalende lonen, steeds ontoereikender werd.¹³

Vroeger kon de bevolking overeind blijven dank zij de vlasbewerking.

De vlascrisis haalde haar neer.

Uit alle getuigenissen rijst het beeld van een wanhopige bevolking, en ook de hongerrellen – volksdemonstraties die eindigen met het plunderen van bakkerijen en winkels – bewijzen de ontredde.

Van maatschappelijke oproerigheid was echter geen spoor : daartoe hadden de hongerlijders de kracht niet.¹⁴

De meesten beseften dat de oorzaak van de crisis in de vlasnijverheid lag. Enkelen pleitten voor mechanisering en modernisering van het bedrijf, maar doorgaans bleef men zweren bij de oude, beproefde handnijverheid.

De regering keek verder. Zij stimuleerde de oprichting van “modelwerkhuizen” voor wevers, waardoor de zelfstandige huiswerkers loonarbeiders zouden worden, afhankelijk van de fabrikanten-directeurs.

De spinster (H. De Braekeleer)

Men hoopte hierdoor de verspreide, zonder samenhang werkende huisindustrie te centraliseren, de produktie aan het verbruik aan te passen en de wevers op te leiden in het vervaardigen van gegeerde weefsels.

In 1847 waren er zeventenzestig modelwerkhuizen met staatssubsidie opgericht, waarvan er negenendertig in West-Vlaanderen werkten.¹⁵ Hiermee werd een eerste stap gezet naar de textielabriek die nieuwe levenskansen bood aan een deel van de plattelandsbevolking maar ook haar ontworteling bevestigde.

Inmiddels schakelden de spinsters over naar kantwerk.

Kantklooster van Brugge. Haar man is al een jaar werkloos en hun kind is ziek.

Eeuwen lang werd kant bijna uitsluitend in de steden vervaardigd, tot in de jaren twintig van de negentiende eeuw de mechanisering de handgemaakte kant begon te verdringen.

De vlascrisis veroorzaakte echter een plotse heropleving van de manuele kant, in de steden en vooral op het platteland. De hele gemeenschap, overheid, geestelijkheid, kloosters en bevolking zette zich hiervoor in.

Met duizenden rezen de kantscholen uit de grond en bijna overal ruimde het spinnewiel de plaats voor het speldewerksterskussen .

Deze nieuwe nijverheid ging met een nieuwe uitbuiting gepaard, maar niettemin hielp zij een deel der bevolking van Oost- en West-Vlaanderen door de ergste crisisjaren heen. De grove produkten vonden een tijd lang afzet op de Belgische en buitenlandse markt en lieten, niettegenstaande de misbruiken, nog wat kruimels over voor de werksters, tot de overproduktie op haar beurt een crisis in de kantnijverheid veroorzaakte en nieuwe ellende meebracht.¹⁶

De jaren 1845-1850 zijn een dieptepunt in de geschiedenis van de Vlaamse plattelandsbevolking. Alles wijst op de hoogste nood. In tien jaar tijd, van 1840 tot 1850, steeg het aantal ingeschreven behoeftigen in het hele land van vierhonderdduizend naar negenhonderdduizend.

Brooduitdeling in het dorp – 1892. Frans Van Leemputten

Het grootste aantal daarvan waren Vlaamse dagloners, wevers en spinsters. In Oost-Vlaanderen en Brabant was in deze jaren één vierde van de bevolking behoeftig, in West-Vlaanderen één derde; in sommige gemeenten kreeg de helft van de inwoners steun. In 1846 telde Brugge 46 procent behoeftigen: de stijgende spiraal van armoede noemde de overheid 'ontzettend' en 'schrikwekkend'.

Rond het midden van de eeuw waren één derde van alle arbeiders bij het armbestuur ingeschreven.¹⁷

Cijfers over behoeftigheid hebben een betrekkelijke waarde. Er zijn misbruiken, en het arbeidersgezin dat één keer werd gesteund blijft vaak behoeftig uit sleur.

Niettemin duiden de cijfers uit het midden van de eeuw op ontreddering.

Het is tekenend dat in de crisisjaren Wakken, in het vlasarrondissement Kortrijk, aan de regering subsidies vroeg voor de emigratie naar Amerika van het hele dorp, gemeentebestuur inclusief.¹⁸

Dit is geen armoede meer maar de totale ellende van een bevolking die haar levenskracht kwijt is. De diepere betekenis van de crisis der jaren veertig: tegen de onstuitbare beweging van de tijd in trachtte het plattelandsvolk een tijd lang zichzelf te blijven. En toen dat onmogelijk bleek, toen de traditieband vernietigd was, restte er alleen nog de vlucht: in de weldadigheid en de bedelarij voor de meest wanhopigen, in de uitwijking voor wie het geloof hadden om te bouwen aan een nieuwe toekomst; en voor een steeds groter aantal in de vlucht naar de stad die de ontreddering bevestigde.

DE EMIGRATIE VAN DE WANHOPIGEN.

De mobiliteit uit nood.

De uitwijking naar het buitenland was er vóór de vlascrisis aan de gang. Van 1830 tot 1844 emigreerden meer dan dertigduizend mensen uit acht provincies (over Namen weet men niets).

Zestig percent kwam uit het platteland. Zij gleden over de grenzen, naar Frankrijk vooral en ook naar Nederland en Duitsland, omdat zij geen bestaansmogelijkheden meer vonden op eigen bodem hun aantal groeide met de nood : in Oost-Vlaanderen bijvoorbeeld steeg het cijfer van vierhonderdvijftig in 1837 tot veertienhonderd in 1844. de meest wanhopigen – of de stoutsten- ongeveer één op tien, braken alle banden en vertrokken overzees (zoals Donatus Kwik in Conscience's "Gouland").

Donatus Kwik – Natten Haasdonk

In de jaren van de vlascrisis organiseerde de overheid de uitwijking.

Zij zag hier een oplossing voor de 'overbevolking' – de ontoereikende werkgelegenheid – en voor de ondraaglijk geworden last van de openbare onderstand : de emigratie naar Noord-Amerika bekostigen viel minder duur uit dan één jaar steunverlening, en daarna leverde de operatie zuiver winst op.

De 'goede raad' kwam meestal van lieden die al even weinig over 'Amerika' wisten als de uitwijkelingen.²⁰

Daarom mislukte het experiment bijna altijd en de volgende decennia kwam de overheid niet meer rechtstreeks tussenbeide maar beperkte zich tot het inwinnen en doorgeven van inlichtingen. Niettemin nam de emigratie van jaar tot jaar toe. Het aantal uitwijkelingen kan men alleen maar schatten : vijftienduizend per jaar in de jaren vijftig, twintigduizend in de jaren zestig en zeventig, dertig tot veertigduizend in de jaren tachtig. Één vijfde tot één vierde kwam uit West-Vlaanderen.²¹ Frankrijk bleef lang het uitverkoren land omdat het grensde aan de gebieden die het meest getroffen werden door de textielcrisis van de jaren veertig en de landbouwcrisis van de jaren tachtig.

Portret van een "fransman", rond 1900

Hoeveel Belgen zich definitief in Frankrijk vestigden is niet nauwkeurig te achterhalen. In 1886 maakten de Belgen in het Département du Nord één zesde uit van de bevolking.

In Roubaix, Roucq en Wervick vormden zij de meerderheid. In de tweede helft van de negentiende eeuw weken minstens vierhonderduizend Belgen, vooral Oost- en Westvlamingen, naar Frankrijk uit.

Samen met de emigratie naar andere Europese en naar overzeese landen betekent dat meer dan een half miljoen uitwijkelingen in een halve eeuw tijd.

Deze landverhuizing toont het falen van de burgermaatschappij ²⁴ die haar welvaart vestigde op de ontredde en de uitstoting van honderdduizenden .

Schuldgevoelens had de burger echter niet. Emigranten beschouwde hij als luiaard of onbekwamen ²⁵ en ook de seizoen- en grensarbeid en het dagelijks of wekelijks pendelen bewijzen de ontredde van de plattelandsbevolking.

De realiteit van de ontredde viel echter niet meer weg te moraliseren. Antwerpen werd stilaan een landverhuizershaven waar jaarlijks duizenden uit België en de rest van Europa vertrokken, “als ’n hoop miserie, de mannen zwaar bepakt en gezakt en de vrouwen met een sliert wenende kinderen aan de rokken, opgezweept als vee”. ²⁶

Landverhuizers te Antwerpen, 1890 (L. Van Engelen)

Rond 1810 vertrokken voor de eerste keer landarbeiders uit Henegouwen voor het zomerseizoen naar de grote hoeven rond Parijs. Na het herstel van de staatsgrens tussen Frankrijk en België gingen behalve handarbeiders ook enkele honderden industriewerkers in Frankrijk seizoenarbeid verrichten. Vanaf 1830 stelde men er een duizendtal per maand.

Er kwam een stijgend aantal wevers, landarbeiders, grondwerkers en steenbakkers uit Vlaanderen werk zoeken in het buurland. Dat waren geen geschoolde arbeiders maar dagloners op dool, de koelies van Europa bereid tot alle lastarbeid.²⁹

Het ging om tienduizenden per jaar. In het laatste kwart van de eeuw waren de Vlamingen onmisbaar geworden voor het economisch leven in het noorden van Frankrijk.

In 1830 duiken in de overigens schaarse bronnen de eerste 'authentieke grensarbeiders'³⁰ op, werkers die dagelijks of wekelijks tussen domicilie en werkgelegenheid over de rijksgrens heen en weer reizen;

Vanaf het midden der negentiende eeuw was de plattelandsbevolking getekend door de migratie. Elke dag opnieuw en elke week en ieder seizoen trokken tienduizenden uit hun landelijke gemeenten naar wat eens het onbekende was. Bij hun terugkeer brachten zij nieuwe gedachten, nieuwe behoeften en een nieuwe onrust mee waarvan de gevolgen in het leven van alle mensen merkbaar werden.

De pendelaars terug thuis, 1898 (E. Laermans)

WERKMANSTREINEN

Door de bevolkingsgroei en de toenemende versnippering van de landbouwbedrijven vonden steeds minder mensen bestaansmogelijkheden op het land. Rond 1860 waren de 'uittocht uit het platteland' en de opzwellen van de steden zorgwekkende problemen geworden. Om hieraan te verhelpen voerde een ministerieel besluit van 8 september 1869 goedkope spoorabonnementen voor arbeiders in: de agrarische bevolking, dacht men, kon nu naar de industrieën trekken en toch in eigen streek blijven wonen. Dat deze maatregel in een kwarteeuw tijd 'de meest grondige revolutie' zou veroorzaken die het Belgische arbeidsstelsel ooit kende vermoedde toen niemand.

De eerste jaren gebeurde er niets opvallens omdat de maatregelen te schuchter waren: een abonnement voor zes retourreizen per week binnen een straal van vijftwintig kilometer hielp de meeste industriearbeiders niet, die heel wat verder naar het werk moesten. Maar geleidelijk

breidden een aantal ministeriële besluiten de afstand uit, tot vijftig kilometer in 1872 , tot zeventig in 1883 , tot honderd in 1892. En toen vanaf 1896 abonnementen werden ingevoerd voor één retourreis per week over om het even welke afstand begon de pendel voorgoed.

In de laatste jaren voor de oorlog reisden ruim vierhonderdduizend arbeiders, één vierde van de totale arbeidersbevolking , dagelijks of wekelijks. ³²

Dit pendelfenomeen was uniek ter wereld. ³³

Het succes lag aan de diversiteit van de abonnementmogelijkheden en aan de lage tarieven : een weekabonnement met zes retourreizen bijvoorbeeld kostte minder dan de helft een één enkele retourreis tegen het gewone tarief. Maar vooral maakte de economisch-maatschappelijke situatie de pendelarbeid tot een noodzaak.

Rond 1865 begon de landbouwproductie te stagneren door het averechtse effect van de mechanisering : aanvankelijk werkte zij eerder remmend dan stuwend omdat zij het tekort aan werkrachten in de landbouw nog opdreef.

De dorsmachine, rond 1870 de belangrijkste vorm van agrarische mechanisatie , beroofde de landarbeiders van het dorswerk in de winter en dwong ze uit te kijken naar industriearbeid.

Meteen waren zij ook niet meer beschikbaar voor het lente- en zomerwerk op het land.

Naast de mechanisering veroorzaakten de versnippering van de landbouwbedrijven en het steeds meer uitgesproken familiaal karakter van de uitbating een overhang van agrarisch naar industriële arbeid. Dit werkte de stagnatie in de hand en tenslotte in de jaren tachtig de depressie.

De landarbeider kon des te geredelijker tot pendelarbeid besluiten omdat de goedkope abonnementen hem toelieten elders te gaan werken en toch thuis te blijven.

En het woord 'thuis' kreeg voor vele volkmensen een nieuwe inhoud toen de huisvestingswet van 9 augustus 1889 hen de kans gaf om de eigenaar van een huisje te worden : men kon negen tienden van het bouwkapitaal lenen tegen lage interest, vaak via een levensverzekering, en bovendien van fiscale vrijstellingen genieten.

In de eerste vijftien jaar na de wet werden meer dan honderdveertigduizend arbeiderswoningen gebouwd, meestal buiten de grote agglomeraties ³⁴ ; zo is de pendel het resultaat van drie factoren : de agrarische stagnatie, de spoorabonnementen, de goedkope arbeiderswoningen.

Werkmanstrein "vol, vuil en sloom"

DE ONTWORTELDEN

De werkmanstreinen maakten van België één grote arbeidersmarkt ³⁵, een reservaat van totale arbeidersmobiliteit ter beschikking van de industrie. De pendelbeweging verliep niet egaal, van het domicilie naar dezelfde werkplaats : de grilligheid van het aanbod dreef de migranten in altijd andere richtingen.

In de laatste jaren vóór de oorlog betrof dit rusteloze trekken ruim een half miljoen arbeiders. De meesten waren ongeschoolde werkers uit het platteland : grens- en seizoensarbeiders , dagpendelaars naar de bedrijven in de nabijheid van hun verblijfplaats, weekpendelaars naar de mijnen en zware industrieën van Wallonië of naar de graaf- en bouwwerken overal in het land.

Maar korte of lange afstanden maakten geen verschil, alle forensen waren ontwortelden, mensen die geboren waren voor het landwerk en de slaven werden van de pendel .³⁶

Voor de weekmigranten bestond het hele leven uit de mijn of de fabriek en de promiscuïteit van de logementen. Elke zaterdagavond voerde de werkmanstrein ze terug naar huis en elke maandagochtend herbegon hetzelfde bestaan;

De dagmigranten konden 's avonds naar huis voor vijf of zes uur slaap maar zij droegen de last van de dagelijkse treinreis.

Van de tienduizenden die dit lot deelden, één uit de naamloosheid : de mijnwerker van Hoepertingen.

's Middags vertrok hij naar Montegnée voor de nachtploeg, tot de volgende ochtend half acht. De enkele uren thuis bracht hij uitgeput met slapen door. Het gezin had geprobeerd zich in Montegnée te vestigen maar de vrouw kon er niet wennen.³⁷

De mijnlift, Constantin Meunière

De laatste jaren voor de oorlog treft men vrijwel geen dorp meerr aan dat niet een groep pendelaars telt.³⁸

Die hoorden niet meer thuis in het dorp waar zij woonden : op de nacht of het weekend na waren zij gemiddeld veertig weken per jaar afwezig.³⁹

Fransmans op een prentkaart verstuurd in 1916

De pendelarbeid stopte de ontvolking van het platteland en de congestie van de steden.⁴⁰

Honkvastheid betekende echter niet dat het contact met het dorp behouden bleef. Veeleer hebben de pendelaars hun ontworteling overgeplant in het landelijk milieu.

Teken van de ontredding is de speciale werkmanstrein⁴¹, waarin de arbeiders opeengepakt zaten, grauw in de ochtenduren en 's avonds lusteloos liggend .

De verbeesting woog het zwaarste. In de logementen voor weekpendelaars en seizoenarbeiders van noord-Frankrijk en Wallonië, krochten met boven elkaar gestapelde bedden waarin de logeurs meestel getweeën sliepen, kwamen de werkers terecht in de marginaliteit : geen warmte, geen menselijkheid, alleen maar slavenarbeid, twaalf of veertien uur lang, en de smerigheid van de logeerhuizen met hun promiscuïteit en hun 'varkenskost'.⁴²

De seizoenarbeiders voor het landbouwwerk in de noordelijke departementen van Frankrijk zwierven met 'gangen' van veertig tot zeventig mannen en vrouwen door de streek. Zij werden aangeworven en geleid door 'piquers' , koppelbazen die met hun ploegen van hoeve tot hoeve trokken, ze betaalden en zorgden voor inkwartiering.

Uit de afval van deze troepen ontstonden de 'trimards', de enkele honderden wrakstukken van het migrantenfenomeen die in Frankrijk bleven hangen na het seizoenwerk, op zoek naar karweien. Maar de 'trimards' vormden een uitzondering.

De Vlaamse seizoenarbeiders stonden in Frankrijk te goeder naam bekend als werkzame mensen, gehecht aan vrouw en gezin;

In groep echter en op het werk zijn deze aanhankelijke mensen grove kerels die opvallen door 'het grote gebrek aan beschaving' en bekend staan als onvermoeibare werkezels ; die verbeterden het lastigste werk doorzetten tot het af is en tot een primitief ras behoren dat nauwelijks kan spreken en geen ideeën heeft.

"het afschuwelijke Godverdomme waarmee zij elke zin beginnen en eindigen , zijn portret van de seizoenarbeider, is eigenlijk maar een poging om het gesprek aan de gang te houden ondanks de vreselijke armoede aan gedachten en woorden".⁴³

In Wallonië eveneens beschouwde men de Vlaamse plattelanders als "sukkelaars" die door de ellende uit hun streek werden verdreven en elders karweien gingen opknappen waarvoor geen intelligentie was vereist. "Turcos" heetten sommige Waalse boeren deze onderontwikkelden die drie keer per seizoen, in de lente voor het wieden, in de zomer voor de graanoogst, in de herfst voor de bietenoogst, naar de Waalse hoeven afzakten;

E. Claus - De bietenoogst

Van hoeve tot hoeve trokken zij rond in ploegen van zes tot tien man, waarvan ook kinderen deel uitmaakten en een vrouw voor het koken van de pot.

Tussen twee karweien in vonden zij huisvesting en kost bij hun Waalse 'placeur'.

Tijdens het werk "logeerden" zij in de schuur, de stal of het bakhuis.

Zij werkten in aanbesteding, met jachtige drift, van de dageraad tot zonsondergang en waren 's avonds te moe om uit de kleren te komen.⁴⁴

Ook in de Vlaamse gewesten verrichtten de plattelanders seizoenarbeid : de graan- en bietenoogst, de cichorei en vooral de hopoogst.

Dit vergde veel volk. Ieder jaar, tegen de hopoogst, stroomden de plukkers met duizenden uit alle hoeken van het Vlaamse land naar de hopvelden van West-Vlaanderen en Brabant.

Het leek dan een volksverhuizing die de dorpen leeghaalde, op de zieken en stokoude mensen na.

Een aantal plukkers werden door de hopboeren uit hun dorpen afgehaald. Anderen trokken onder leiding van 'bendeniers' te voet of per spoor naar de verzamelplaatsen, waar de boeren ze aanwierven.⁴⁵

Niet de vijftigduizend seizoenarbeiders zijn het ergst door de ontworteling geraakt.

De meesten onder hen verrichtten landbouwwerk en blijven daarom nog enigszins verbonden met hun oorsprong , niettegenstaande de lange afwezigheid in den vreemde en de slavernij van het werk.

Grondiger is de ontreddering van de dertigduizend grensarbeiders en van de driehonderdduizend dag- en weekpendelaars.

Zelfs wanneer zij dicht bij huis werken zijn zij zestien tot achttien uur per etmaal onderweg.

Economisch brachten de spoorabonnementen voordelen mee : meer werkgelegenheid en hogere lonen, gezonder wonen en betere voeding. Maar de prijs voor dit stoffelijk voordeel woog zwaar door : de gezondheid werd ondermijnd, het gezinsleven verstoord en het platteland opengebrouwen.⁴⁶

OPENGELEGDE DORPEN

Van de avondschemering tot in de nacht, zetten lange treinen derde klasse-wagens hun lading arbeiders af in alle dorpen op de lijn.⁴⁷

Elke werkdag opnieuw stroomden, over het hele land, honderdduizenden van de industrie centra terug naar hun gemeenten.

Zij waren voormalige buitenlieden maar van hun landelijk karakter blijft niets over.

Het contact met de stad en de fabriek had hen tot kleurlozen gemaakt die tot geen enkele groep behoorden en in hun dorpen de verspreiders werden van de geest der grote agglomeraties.⁴⁸

E. Laermans - Uitwijkelingen

KANT

Rond 1900 vormden de vijftigduizend kantwerksters nog de meerderheid van de huisarbeiders. Bij sommige streken van West- en Oost-Vlaanderen hanteerden bijna alle vrouwen de klossen. Op de zomerdagen zag men ze overal in de dorpen buiten bezig. Vertederd luisterden de tijdgenoten naar het geluid van de duizenden klossen dat klonk als een zachte monotone muziek, tegen de achtergrond van de lage huisjes.⁴⁹

Een enquête in 1900 bij tweehonderd drieënzestig kantwerksters over het hele land leidde tot de conclusie dat zij gemiddeld één tot anderhalve frank verdienden voor twaalf tot veertien uur werk. De opbrengst daarvan ging naar de enkele tientallen fabrikanten in de grote centra, naar de luxemagazijnen en, voor een flink deel, naar de opdrachtgevers van de kantwerksters, de nonnenkloosters en de factoren.

Die steken 25 tot 35 percent op van de kostprijs en gaven aan hun werksters een ellendig loon, soms in nature betaald. Want zij konden rekenen op de nood van vrouwen die het spelwerk nodig hadden om hun ontoereikend budget wat bij te werken. Deze roof op de arbeid begon al in de kantscholen waar de meisjes werden opgeleid tot dienstbaarheid aan een luxe-industrie die hen alleen maar armer maakte.

Zo is het kantwerk de meest brutale vorm van vrouwenuitbuiting in de negentiende eeuw. In de crisisjaren was de kant een zegen geweest voor vele plattelandsgezinnen.

De proletarisering veranderde de zegen in een vloek. Voor het vieren was er geen tijd meer en vooral geen lust.⁵⁰

De huisarbeid was een overblijfsel van het verleden maar hij maakt het duidelijk dat voor tienduizenden de hogere levensstandaard een fictie bleef.

De verbetering betrof de industriearbeiders; het geldloon en het werkelijk loon stegen en de wetten op de ouderdomspensioenen en op de verzekering voor arbeidsongevallen legden de grondslag de beginnende maatschappelijke veiligheid.⁵¹

2. WAAROM ZULKE ARMOEDE IN VLAANDEREN?

Wat was er verkeerd gelopen? De eertijds zo gunstige combinatie van kleinschalige landbouw en huisnijverheid had, samen met de uitbreiding van de aardappelteelt, een sterke toename van de bevolking bevorderd.

Één van de gevolgen van de relatieve overbevolking was de stijging van de grond- en pachtprizen. Mits harder te werken kon die kaap worden genomen.

Een neerwaartse spiraal was aangevat, want het mechanisch spinnen en weven maakten het handwerk hoe dan ook overbodig. Vervolgens sloegen in het midden van de jaren veertig zware misoogsten toe. Hongersnood heerste, en cholera en de rest.

Vlaanderen was er wel niet zo erg aan toe als Ierland, maar de klappen kwamen toch hard aan; en er kwam geen herstel. Wie weg kon, verliet de streek. Dat was duidelijk in Oost- en West-Vlaanderen waar het bevolkingscijfer na 1846 daalde en pas in de jaren '70 was hersteld.

Precies in die tijd kwam de invoer op gang van goedkoop graan uit andere werelddelen, wat het einde betekende van de oude land- en tuinbouw.

Kleine boeren en pachters moesten het veld ruimen .

Is er toen hulp gekomen? Alleen de deurwaarder klopte aan.

Intussen was er van enige industriële ontwikkeling in Vlaanderen nauwelijks sprake. Wel was er de textielnijverheid, bekend van de lage lonen en tewerkstelling van vrouwen en kinderen. De mannen trokken verder weg, naar het noorden van Frankrijk of naar de Waalse industriegebieden, ongeletterd, slecht betaald, afgestompt.⁵²

Kinderen in de fosfoornijverheid

Betoging tegen kinderarbeid in 1906

Kinderarbeid in een sigarenfabriek, Essen

Hoeveel belastingen betaalde iedere regio in de jaren 1832-1912?

De directe belastingen, mijnrechten en wat kleinigheden inbegrepen, waren goed voor 30% van de fiscale inkomsten van de centrale overheid. Daarvan werd 40.9% opgehaald in Vlaanderen en 35.1% in de Waalse provincies. Van de indirecte belastingen werd 45.3% geïnd in de Vlaamse provincies, 28.4% in de Waalse en 26.3% in Brabant.

In het totaal werd bijna 12 miljard goudfrank door de overheid geïnd in de periode 1832-1813.⁵³

Vlaanderen bracht daarvan 44% op en Wallonië 30.4%.

Het aandeel van Brabant, 25.6% kan niet zomaar worden opgesplitst in een Vlaams en een Waals deel.

	Vlaanderen	Wallonië	Brabant	
Directe belastingen	1.441.175.072 (40.9%)	1.239.469.109 (35.1%)	845.905.095 (24.0%)	3.526.549.276
Erfenis rechten	504.188.363 (41.8%)	360.106.205 (28.4%)	343.348.181 (28.4%)	1.207.732.749
Douane en accijnzen	2.491.415.350 (50.6%)	1.232.752.117 (25.0%)	1.200.577.203 (24.4%)	4.924.744.670
Registratie	787.261.882 (44.0%)	779.114.039 (35.1%)	654.667.696 (29.5%)	2.221.043.617
	5.224.040.667 (44.0%)	3.611.441.470 (30.4%)	3.044.588.175 (25.6%)	1.880.070.312

Hannes, J., De mythe van de omgekeerde transfers)

De vier Vlaamse provincies waren goed voor gemiddeld 43.8% van de Belgische bevolking en voor 41% van de gezinnen.

Wallonië telde 40% van de gezinnen en 38.2% van de bevolking, maar betaalde slechts 30.4% van de belastingen.

De groei van de directe belastingen werd bewust afgeremd door de politici om het aantal cijnskiezers te beperken. Iedere aanpassing van het fiscaal systeem aan de economische evolutie werd vermeden en die inertie of onwil had een dubbel gevolg.

Vlaanderen bleef belastingen betalen op verouderde grondslagen, ook toen de vroegere welvaart verdwenen was.

In Brabant (Brussel) werden in de jaren 1857-1906, jaren waarvoor precieze en homogene informatie beschikbaar is, 2.2 miljard frank winsten van naamloze vennootschappen uitbetaald. Daarop werd maximaal 50 miljoen frank belasting betaald. De echte transfers van Wallonië naar

Brussel moeten vele malen groter zijn geweest dan die paar miljard frank laten vermoeden. Van enige controle op de nv's was in die tijd nauwelijks sprake.

2. WELK IS HET VERBAND ARMOEDE / MOLEN ?

Hoe keek de negentiende-eeuwse in armoede levende en hongerende mens aan tegen de molen die het meel diende te leveren voor het dagelijks brood dat hij ontbeerde ?

Een hele reeks spreekwoorden spreekt boekdelen.

- *Eens dief altijd mulder*
- *Die koren voor een ander meet, is dwaas indien hij zich vergeet.*
- *Die een ander liever heeft dan zich zelve, sterft van honger bij den molen*
- *Klop eens meel uit een ledigen zak*
- *Een bagijnenpater, een visserskater, een molenaarshaan : als deze drie van honger sterven zal de wereld vergaan.*
- *Men kan niet van de wind leven, behalve de mulder, die leeft van de wind*
- *'t is de waarheid, zei de molenaar, en ze riepen dief achter zijn rug*
- *men vindt geen molenaarshaan of hij at gestolen graan*
- *Waar vindt men een molenaarshaan die nooit een graantje gepikt heeft ?*
- *Een woekeraar, een molenaar, een wisselaar, een tollenaar zijn de vier evangelisten van Lucifaar.*
- *Honderd bakkers, honderd molenaars, honderd kleermakers, driehonderd dieven.*
- *De mulder is ook al een dief, voor hij gaat malen neemt hij zijn gerief.*
- *Molenaar en varkens zijn gauw vet.*
- *Soort bij soort zei de duivel en hij deed een advocaat, een mulder, een snijder en een wever in één zak.*
- *Er blijft te veel om de strijkstok hangen.*
- *Ik zal den zak zelf naar den molen brengen, omdat ik het meel liefst wil terug hebben.*
- *Hij heeft het als een haan op de molen.*
- *Aan den strijkstok blijven hangen.*
- *Te diep in andermans zakken zittten.*

Bibliothèque de l'arsenal, Paris

De ontwikkeling van een volk, het hoogtepunt zijner beschaving, het peil van zijn moraal, blijken nog meer uit zijn spreekwoorden dan uit de taal. Uit deze blijken het inzicht en het taalvernuft van een volk, de mate van eenheid, nauwkeurigheid, van gezonde en logische zin waarmee het zijn gedachten uitdrukt en weergeeft.⁵⁴

Spreekwoorden behandelen is een bijdrage voor de volkskunde.

Spreekwoorden zijn uitingen van de volksgeest en de mensen zijn in hun diepste wezen overal gelijk. Ondanks de verwijzing naar het algemeen menselijke, zijn de spreekwoorden van het Nederlands taalgebied met onze eigen stempel gemerkt, voortgekomen uit en overeenstemmend met ons eigen leven ; zij geven onze eigen begrippen en opvattingen weer, en daarom zijn het uitingen van ons eigen volkskarakter.⁵⁵

Volkse mentaliteit behelst ook een nood en verlangen om moraliserend op te treden : vandaar de geweldige opbloei van de spreekwoorden en volkse gezegden in de kunst en in de literatuur.

Wat waar was voor de Romaanse en Gotische bouwwerken, voor de miniaturen, voor de koorbanken, voor de schilderkunst, grote ernst samengaand met lach en spot van de volksmens, is eveneens waar voor de geschreven taal : neerslag van mystieke visioenen en hooggestemde gevoelens samengaand en dikwijls er aan voorafgaand, de rauwe volkstaal, kernachtig gecodificeerd in spreekwoorden.

Spreekwoorden zijn de voortzetting van de mentaliteit der middeleeuwen en dit tot nu toe.

De volksmens moraliseert graag : een goed verhaal eindigt voor hem op een zedenles. Zijn conversatie is opgesmukt met spreekwoorden en in deze laatste is meestal ook een spottende bittere bijtoon aanwezig.

Zo is het spreekwoord de voortzetting van de mentaliteit der Middeleeuwen tot nu.

De Goddelijke molenaar – Basiliek Vézelay

Zo leefde de kritiek op het symbool der Middeleeuwse maatschappij voort tot het economisch verdwijnen van het instrumentum : molen.

Industriële revoluties hebben de mens ondertussen zover vervreemd van de natuur, en, de economische ontwikkeling is van die aard dat voor de mens van deze industriële revoluties het ervaren en kennend verband tussen de grondstof voor zijn dagelijks brood en de maker van deze grondstof, volledig zoek is en trouwens zonder belang.

In de negentiende eeuw was dit verband nog niet (volledig) zoek.

Economische machthebbers verbreken door hun wijze van optreden het broze evenwicht der overlevingseconomie die van dan af nog slechts een schaarste economie is. De molen komt aldus naar voor als het meest doelmatige middel der machthebbers put uit het inkomen van het volk, niet enkel het spaaroverschot opslorpt, maar ook een niet onaanzienlijk deel van het noodzakelijke opslokt. De molenaar is het middelpunt van de agrarische economie tussen graan en brood, hij is de meest aanwijsbare schakel tussen macht en mens.

De molenaar stond tussen “overheid” en belastingplichtige, met alle gevolgen vandien.

Mensen moesten als zondenbok dienen voor processen. Niet het systeem moest het ontgelden maar een individu.⁵⁶

Boeren en ambachtslui moesten hun wereldbeeld vormen op basis van de door de dominante groep verschaft modellen. Boeren en ambachtslui waren niet volkomen tevreden met de bestaande maatschappelijke orde. Voor hen was de samenleving niet harmonisch maar vol conflicten.

Wat moest of kon er volgens hen tegen dit onrecht worden gedaan?

De aanwijzingen uit teksten – liederen, verhalen en spreekwoorden, in samenhang met die uit daden – rellen en opstanden, duiden op een breed spectrum van houdingen.

Mensen hebben vijandbeelden nodig, ze moeten de door spanningen binnen de gemeenschap ontstane agressie op buitenstaanders richten. In een zekere mate was de molenaar zulke buitenstaander.

- molenaar/ molen : bliksemafleider voor gevoelens van het volk over :
 - overheid
 - economische toestand.
- molenaar : zondenbok voor allerlei opvattingen over mistoestanden
- doorheen molen : spreekwoorden : kritiek van volksmens op ‘zijn’ maatschappij.

Molen-spreekwoorden zijn de uiting om frustraties uit te werken op de “rijke” molenaar die in de ogen van de hongerende, nooit te kort heeft. Deze frustratie nam soms gewelddadige afmetingen aan zoals in 1790 te Oudenaarde toen de aangerende menigte een bloemmolen kort en klein sloeg.

Op 8.7.1782 koopt P.F. Schepers te Oudenaarde-Pamele het “gouvernementsgebouw”.

In de “Uitbatingsaanvraag” door hem ingediend⁵⁷ en ingeschreven op datum 25.7.1782, vermeldt Schepers volgende rendement :

-witte bloem : 55.5%

- bruin meel : 16.5%

= 72.00%

. bijproducten 28% per 100 kg in vermaling gesteld graan door de “Mouture Economique”⁵⁸

en verlies

Het “gouvernementsgebouw” lag aan de Schelde en liet de opstelling toe van drie stellen maalstenen, graankuismachines en een buil. Alle werkzaamheden volgens het “Mouture Economique”- systeem waren er mogelijk.

Vlaanderen voerde in 1788 , officieel, duizenden zakken bloem uit met bestemming Parijs.⁵⁹

De witte bloem was bestemd voor uitvoer, de bruine bloem en het meel werd ter plaatse verkocht : de regionale markt werd door de nieuwe industrie niet verstoord.

Op 8.9.1790 trekt een groep van een vijftigtal personen naar een graanschip bestemd voor de maalderij, scanderend : “elk zijn bakte”.⁶⁰

De meute drong de maalderij binnen en sloeg er gedurende de ganse nacht, de inrichting en uitrusting kort en klein en plunderde alles grondig.

Het onderzoeksdossier bevat : “merkwaardige beschrijving van den vreeden en gruwzamen ophoop ofte vernieting van het oud-vermaerd en sterk kasteel (genaamd het gouvernement) gelegen binnen de stad Audenaerde (...)”

Dit stuk stelt aan de kaak de miserie voor de arbeidende bevolking.

Zo is de maalderij van Oudenaarde met haar ‘Mouture Economique’ een teken, een symbool , van botsing tussen oud en nieuw, het opgenomen zijn in de maalstroom (= loop van omstandigheden waarop men geen zicht meer heeft).

De gebeurtenis te Oudenaarde mag als een voorteken worden beschouwd van wat zich zou afspelen in de tweede helft der negentiende eeuw.

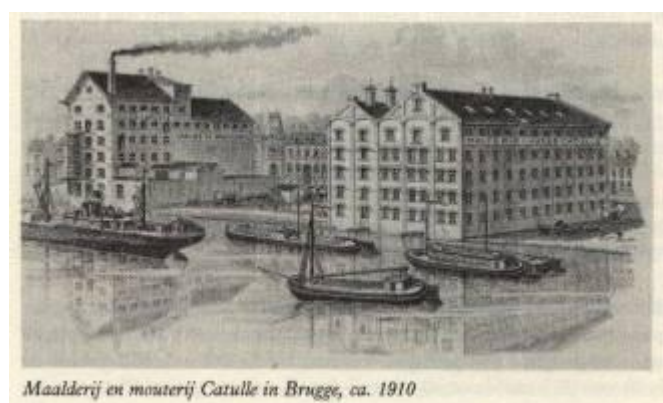
Er werd reeds op gewezen dat vooral vanaf 1870 massale hoeveelheden goedkope tarwe werd ingevoerd uit de Verenigde Staten, Canada, Argentinië, Rusland.

Deze kwam toe in de haven van Antwerpen en van daaruit verdeeld naar aan waterwegen gevestigde groot-maalderijen of bloemmolens.

Deze nieuwsoortige “molens” werden de rechtstreekse concurrenten van de traditionele water- en windmolens, wier aantal van dan af gestand achteruitging.

Sint-Amands aan de Schelde, Maalderij Scheldemolens, maalzaal met cilindermolens; ‘Seck’ (1910) en ‘Bühler’ (1939) (Centrum voor Molinologie – Sint-Amands)

Maalderij en mouterij Catulle in Brugge, ca. 1910

Wind- en watermolens in België volgens de nijverheidsinstellingen uit 1846 en 1880

Jaar	Watermolens					Windmolens			
	Totaal	Waaronder				Totaal	Waaronder		
		Graan	%	Olie	%		Graan	%	Olie
1846	2634	1908	72.44	132	5.01	2739	2301	84.00	389
1880	2436	1963	80.58	73	2.99	2158	2045	94.76	105
Verschillen	-198	+55		-59		-581	-256		-284

Wind- en watermolens per provincie in 1846 en 1880

Provincie	1846		1880			
	Watermolens	Windmolens	Watermolens	% motoren	Windmolens	% motoren
Antwerpen	40	294	16	2	284	40
Brabant	395	172	391	27	193	14
Henegouwen	379	444	337	8	271	7
Limburg	205	41	172	50	53	16
Luik	500	34	467	19	19	1
Luxemburg	508	2	489	91	3	1
Namen	447	37	431	51	20	2
Oost-Vlaanderen	127	708	106	7	556 (1)	36
West-Vlaanderen	33	1007	27	2	759	60
Totalen	2634	2739	2436		2158	
Dit aantal omvat 518 korenmolens, 37 oliemolens en 1 molen in de vlasnijverheid						

Wind- en watermolens en stoommachines in België, omstreeks 1880 : aantal, vermogen en aandeel van deze “motoren” in de graanmaaldery volgens de nijverheidsinstellingen.

Totaal graanmaaldery				
	België		België	
	Aantal	Pk	Aantal	Pk
Windmolens	2158	13276	2045	12629
Watermolens	2436	19557	1963	12891
Stoommachines	8433	209346	685	9411
Varia	86	256	-	-
Totalen	13113	242435	4693	34931

Wat merkwaardig is : de hoger aangestipte frustratie bleef niet enkel gericht op de traditionele plaatselijke “molenaar” maar breidde zich evenzeer uit tot de nieuwsoortige “maaldery” de anonieme (kapitalistische) industrieel die in de gemoedsgesteltenis van de behoeftige eveneens alle opgekropte gevoelens opgeslagen in de oude spreekwoorden over zich heen kreeg.

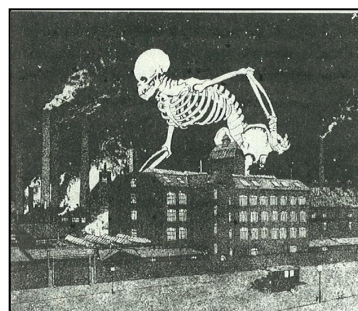
Het vijandbeeld had nu twee schietschijven :

De “rijke” molenaar – de “rijke” maaldery.

Deze twee zondenbokken werden dan ook nog tegenstrevers die én mekaar bestookten én af te rekenen kregen met hetzelfde kamp der behoeftigen.

Voor beiden gold : “Eens dief altijd mulder”.

In Arm Vlaanderen werd meel voor het dagelijks brood vervaardigd door twee soorten molens. Beiden zonder onderscheid aangezien als dieven die door de behoeftigen , waar armoe troef was, beschouwd werden als zijnde “rijk” en derhalve het mikpunt van de in spreekwoorden uitgedrukte frustratie.

SPOTLIEDEREN

Niet enkel spreekwoorden maar ook liederen vertellen de moeilijke verhouding molen – molenaar / bestemming van het meel.

Een toen geliefd massa-medium was de marktzanger die hete actuele hangijzers voor een groot publiek ten gehore bracht.

Zo ook deze fabel of kluchtig gezang over ratten en een molenaar.

In één adem worden hier aangeklaagd : ratten en mulder, dief en ambacht.

Ratten : verwijzing naar economische en politieke machthebbers, dieven bij nacht, d.i. ongezien, zonder dat men er zich bewust is.

De molenaar : overdag. Hij heeft de naam dief te zijn en is er ook naar genoemd.

De Antwerpse straatzanger Belmont, 1864 (H. Schaeffels)

65 Fabel of kluchtig gezang

Komt vrien - den wilt vat - ten de - ze won - der maer ge - schied van de
rat - ten en een me - le - naer, de rat - ten wilt hoo - ren had - den in een
zak ge - ze - ten aen 't koo - ren, den mul - der sprak: gy ver - vloek - te
ras - sen, gy die - ven van 't graen, ik zal op u pas - sen en u al dood
slaen.

- (1.) komt vrienden wilt vatten deze wonder maer geschied van de ratten en een meulenaar, de ratten wilt hooren, hadden in een zak gezeten aen't kooeren, den mulder sprak : gy vervloekte rassen, gij dieven van 't graen, ik zal op u passen en u al dood slaen;
- (2.) gij komt hier te stelen het kooeren bij nacht het komt my vervelen 'k zal houden de wagt, 'k zal u van de katten of van mijn hond doen grypen en vatten en dooden terstond, 'k gaan dieven lyden zoo slegt en zoo kleyn, ik zal u kastyden en brengen in pyn.
- (3.) De ratten hun stoorden op dit drygen daert 't geen zy saemen hoorden van dien meulenaar zij zeyden te graeder wel gij grooten dief, aller dieven vader, gij komt u gerief van tarwe te pakken van boonen en graen, gij laet geene zakken onbestolen gaen.

- (4.) Gij steelt met g' heel hoopen boven uw gerief komt gij nog verkoopen gij dobbelen dief .g ij bakt koeken, waffels van alle gesmul brengt gij op uw tafele eet g'uwen balg vol. En wij met ons jongen om een handvol graen worden heir besprongen of te dood gedaen.
- (5.) Doen mulder verbolgen nam een stok in d'hand en kwam hun vervolgen. Hij sloeg 't allen kant ; maer ziet al de ratten die spanden te gaer en kwaemen aenvatten deze mulder daer. Zij beten met wonder gansch moedug en kloek daer krop een van onder al vere in zijn broek.
- (6.) Hij wierd als bezeten van 't ratten gespuys, want ziet, zij hem beten met weynig gedruys den mulder zijn bede die was op het lest : laet ons maeken vrede dat elk doet zijn best, want de menschen plaegen is 't dieven ambagt, de mulders bij daegen, de ratten bij nagt.

Eynde

Lied van Joseph Sadones (1753-1816) dichter en marktzanger uit Geraardsbergen

MULDER, mulder, korendief

Mulder, mulder, korendief 66

Mul-der, mul-der, ko-ren-dief, Gro-te zak-ken heeft hij lief, de klei-ne wil hij niet ma-len! De du-vel zal hem wel ha-len! De koe-ken die zij bak-ken Ju, ju, ju! sie-len ze uit de zak-ken Mo-len-peerd, Met je vos-sen-steert!

Mulder, mulder, korendief. Grote zakken heeft hij lief, de kleine wil hij niet malen ! de duvel zal hem halen ! de koeken die zij bakken stelen ze uit de zakken .

Ju,ju,ju ! molenpeerd, met je vossensteert.

Traditioneel kinderliedje uit Vlaanderen

Dus, in woord en gezang : de molenaar is dief.

1. Was Vlaanderen arm in de negentiende eeuw ?

De feiten uiteengezet in deel 1 van dit verhaal, bevestigen de vraag positief.

2. Waarom was Vlaanderen arm ?

De feiten opgesomd in deel 2 verklaren het feit van de armoede.

3. Welk is het verband met de molen ?

De aangebrachte getuigenissen in woord en lied tonen ons de molen en zijn molenaar als een katalysator van opgekropt gedachtengoed aangaande wat aangevoerd en beschouwd werd als een symbool van economische en politieke macht die er door verzinnebeeld werd : de molenaar op het voorplan, de werkelijke machthebber, de ratten, in de achtergrond.

Deze zienswijze wordt dan overgedragen op de maalder van de nieuwe maalindustrie.

Terecht ? Onterecht ?

We zullen het God en de mulder laten scheiden.

“Ik vraag me af met angst in 't hart

Hoe 't den mulder zal vergaan

Als die schepper⁶⁷ er met zijn schepper⁶⁸

Voor Scheppers⁶⁹ rechterstoel zal staan.”

Zou hiermee Arm Vlaanderen getroost zijn ?

En molenaar en maalder gerustgesteld ?

NOTEN

A. Beknopte verwijzing

1. rapport, Courtrai 1841, 43, 1842, 40, 1843, 20 ; Rapport Yprès 1841, 320-321 ; Vander Meersch , 68 ; BC 1844, 350.
2. Enquête 1841, 362 ; E. Sabbe? 77.
3. Dubois 62 ; P. Lindemans II , 217 ; Neuville 1976 I. 15-16.
4. Dubois, 63-66, Jacquemyns 1929, 105-106.
5. E. Sabbe. 57- 75.
6. Easton, 151-152 ; Van der Linden, 197.
7. Jacquemyns 1929, 248-257 , 267 ; Ducpétiauw 1855a , 232 ; Easton , 152 ; Neuville 1976 I 62.
8. Patria Belgica II, 108.
9. Jacquemyns 1929 , 342-346 ; Lagae, passim.
10. Patria Belgica II, 110 (Meyne) ; Jacquemyns 1929, 351.
11. Ducpétiaux 1855 a , 193-194.
12. Jacquemyns 1929, 358 , 387-390 ; Ducpétiaux 1855 a , 193-194.
13. Ducpétiaux 1855 b , 461, 466. 470 ; Vander Meersch, 199-200 , 251-253 ; Ducpétiaux 1850, 53.
14. Rapport Bruges 1848, 98 ; BK 1956, 173-178 (J. De Smet) ; Jacquemyns 1929 , 324-329 ; Ducpétiaux 1855 A, 193 ; Filleul 68-69
15. Moser, 24-25, 31.
16. Schepens, 34 ; Verhaegen 1902, I, 49 ; HK 1946-1948, 163 (J. Delbaere) ; GT 1973, 77 (M. Steels) ; Degreef, 23, 35-36 ; E. Sabbe, 77.
17. Ducpétiaux 1855b , 445-446 ; Ducpétiaux 1855 A , 189 ; Vander Meersch , 88 ; Rapport Bruges 1847, 34; Neuville 1976 I. 64-68.
18. Lentacker, 222. Jacquemyns 1929,340.
19. Kurgan, 1309-1327 ; Lentacker 229.
20. De Ham , 33 , 41 ; Wegwijzer , passim.
21. Schepens, 15-16, 95-96, 106 , 115-116, 124 , 130-135, 147 , 156 , 160 , 194.
22. Lentacker, 123-129, 238 , 240 ; Schepens 192 ; Theys , 149.
23. Lentacker, 218, 219, 221.
24. Schepens, 246.
25. Tindemans, 122-123. Courtmans 1866, 87.
26. CK 1965, 92. (J. Vorsselmans). CK 1965, 90-92 (J. Vorssemans)
27. Lentacker, 196-200
28. HB 26 juni 1911, gecit, Lentacker, 210.
29. Filleul , 141, ook gecit. Theys, 145-146
30. Lentacker, 265.
31. Theys, 27-33 ; Schepens, 196-198; Lentacker, 261, 265-267.
32. Mahaim, 124-133 ; Jacquart 1921; 11 ; Verhulst , 116 ; Joly 157-158 ; Vandervelde 1910 , 155 ; Demain, 23.
33. Lefèvre, 155.
34. Seebohn, 296-297, 464-467 ; BTNG 1973, 30 (J. Gadisseur), 192 (J. Craeybeckx); Smets, 47-49.
35. Mahaim , 156.
36. Mahaim, 124 , 139-143, 170; Demain, 33 ; Schepens, 197.
37. Mahaim, 181-182.
38. Mahaim, 74-86 , Demain, 31-33 ; Vandervelde 1910, 152.
39. Demain, 41 , 48 , 63 , 65.
40. Mahaim, 150-151 ; Jacquart 1921 . passim.
41. Stracke, 34. Mahaim, 183 ; OD 1963- 1964 , 10 , 11 (B. Vanlaecke)
42. OD 1963-1964, 9 (B. Vanlaecke) ; RSC 1899-1900, 343 344 (G. Eeckhout) ; Ronse , 163.
43. Frost, 120 , 121 , 172-176 ; Ronse, 62-63 , Lentacker, 210.
44. O. Colson Gecit in BK 1908, 49 (D.W.); Vandervelde 1910, 174 ; Vlierbergh 1908 , 143-145 ; Vlierbergh Ulens 1921. 170-172, 177 , 308-309 ; Vlierbergh-Ulens 1909 , 133-134.
45. Vanhoucke, 86-90 ; Verhulst , 185-186 ; ESB 1926-1927 , 190-191 (P.Lindemans) Blanchard, 512.
46. Mahaim, 139-201.
47. Vandervelde 1910-151.
48. Vandervelde 1910-220.
49. Verhaegen 1902, I, 213-214.
50. Verhaegen, 1902 I, 51-53, 202-205, 213-214, II, 23-24, 39 , 40 , 43-124 , 161 ; Seebohn, 91 : Degreef, 23 , 48 ; VK 1906-1908, 223-229 (H. Baccaert en A. Carlier) ; OZ 1936, 61-67 (A. De Carlier) ; OZ 193661-67 , (A. De Clercq) ; Neuville 1976, I, 152-155 , 173-179.
51. Geschiedenis 13 , 395-412 (D. De Werdt) ; Scholl II, 193-199(G. De Broeck). 399 , 1888 , 1 , 430 , 1891 , 274 , 513-518.
52. Hannes, J, De mythe van de omgekeerde transfers, Roularta Books, Roeselare, 2007, blz 7 - 8
53. 1 goudfrank = € 5,5
54. A. Huizinga, "Nederlandse zegswijzen", Elsevier, Asterdam/Brussel, 1965, blz.7.
55. K. Ter Laan, "Nederlandse spreekwoorden/ spreuken en zegswijzen, Elsevier Amsterdam/Brussel , 12e druk, 1979 voorbericht.

56. Burke, P. *Volkscultuur in Europa 1500-1800*, Agon, Amsterdam, 1990, blz. 166
57. Burke, P, 1990, 166
58. Hierwegh, J.J., "La mouture économique et son introduction dans les Pays-Bas Autriciens", *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, VI, 1975, 1 -2
59. Algemeen Rijksarchief, C.F. 1917
60. G. Bord, "Histoire du blé en France. Le pacte de famine", Paris Sauton, 1887, P.J. IX, blz. 27-28
61. ARA, R.V. VL, 23678, onderzoeksverslag Rellen 8-9.3.1790, ofs 5-6
62. Bauters, P., *Eeuwenoude wind als weerr*, Provincie Oost-Vlaanderen, Gent, 1985, blz. 34
63. Idem, blz. 34
64. Ibidem, blz. 36
65. Delcour, Jan, *Zingende zeilen, De molenliederen*, Mola-Molencentrum, Provincie Oost-Vlaanderen, MM Molenmozaïek, Gent, 2009, blz. 176-177
66. Idem, blz. 202
67. Van Dale, *Groot Woordenboek, Utrecht-Antwerpen*, 14de uitgave, blz 3094
68. Idem, blz 3093
69. Ibidem, bl z 3094

B. VOLLEDIGE ALFABETISCHE VERWIJZING PER AUTEUR

		Noot
Blanchard	Raoul Blanchard, La Flandre. Etude géographique de la glaine flamande en France, Belgique et Hollande, Parijs, 1906	45
Degreef	Guillaume Degreef, L'ouvriere demellieère en Belgique, Brussel, 1886	16, 50
De Ham	Victor De Ham, Conseils à belge aux Etats-Unis de l'Amerique du Nord, Brussel, 1849	10
Demain	H. Demain S.J., Les migrations à travers la Belgique, Leuven 1919	32, 36, 38
Dubois	Ernest Dubois, L'industrie dans les Flandres (Les industries à domicile en Belgique). Ministère de l'Industrie et du Travail. Office du Travail, II, 1-225, Brussel, 1900	2, 3, 4
Ducpétiaux 1850	Ed. Ducpétiaux, Mémoire sur le Pauperisme dans les Flandres, Brussel, 1850	13
Ducpétiaux 1855 A	Ed. Ducpétiaux, Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Substances, salaires, population, Brussel, 1855	7, 11, 12, 17
Ducpétiaux 1855 B	Ed. Ducpétiaux, Des substances, des salaires et de l'accroissement de la population dans leurs rapports avec la situation économique des classes ouvrières en Belgique (Bulletin de la Commission centrale de Statistique, VL 441-595) Brussel, 1855	13, 17
Easton	C. Easton, Les hivers dans l'Europe occidentale. Etude statistique et historique sur leur température. Discussion des observations thermométriques 1852-1916 et 1757-1851. Tableaux comparatives. Classification des hivers 1205-1916. Notices historiques sur les hivers remarquables. Bibliographie, Leiden, 1928	17
Enquête 1841	Enquête sur l'industrie linière. Rapport de la Commission. Exploration à l'étranger (Ministère de l'Intérieur, Direction de l'Industrie), Brussel, 1841	2
Filleul	J.B. Filleul, Tydscronick, 1846-1855. Nota's door J.M. Bertelee (Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, Handelingen, nieuwe reeks XXVIII, 1955, 3 -197)	18
Frost	Dr. J. Frost-Brüssel, Belgische Wanderarbeiter, Berlijn, 1908	43
Geschiedenis	Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België onder de hoofdredactie van J; Dhondt, Antwerpen, 1960	51
Jacquart 1921	Camille Jacquart, Mouvement de la population et de l'état civil en Belgique pour les années 1901 à 1910 avec des aperçus rétrospectifs (Bulletin de la Commission centrale de Statistique, XXI, 1, 1 – 170), Brussel, 1921	36,4

Jacquemyns 1929	G. Jacquemyns, Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850) , Brussel, 1929	4, 9, 10, 12, 14
Joly	Henri Joly, La Belgique criminelle, Parijs, 1907	32
Kurgan	Kurgan-Van Hentenrijk, Aspects de l'émigration belge (1830-1894) (Bulletin de l'Académie royales de Sciences d'Outre-Mer, n° 98), Brussel, 1965	19
Lefèvre	M.A. Lefèvre, L'habitat rural en Belgique, Etude de géographie humaine, Luik, 1926	33
Lentacker	Firmin Lentacker, La frontière franco-belge. Etude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie des relations, Rijsel, 1974	12, 22, 23, 27, 30, 31, 43
P. Lindemans	Ir. Paul Lindemans, De geschiedenis van de landbouw in België, 2 delen, Antwerpen, 1952	30
Moser	Eduard Moser, Der Der Pauperras der Flandern und die zu desen gewerchlicher Bezeichnung. 1853	15
Neuville 1976	Jean Neuville, La condition ouvrière au XIXe siècle (Histoire du mouvement ouvrier en Belgique, 1 en 28, 2 delen, Brussel, 1976-1977	3, 7, 17, 50
Mahaim	Ernest Mahaim, Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemin de fer belges et leurs effets sociaux (Institut de Sociologie Solvay), Brussel-Leipzig, 1910	36, 37, 38, 40, 46
Patria Belgica	Patria Belgica. Encyclopédie nationale ou exposé méthodique de toutes les connaissances réalisées à la Belgique ancienne et moderne, physique, sociale et intellectuelle, publié sous la direction de Eugène Van Bommel, 3 delen, Brussel, 1873-1875)	8, 10
Rapport	Rapport fait au Conseil communal de la Ville de Bruges par le Collège des Borgmester et Echeviris en séance publique du Brugge, 1836	14, 17
Rapport	Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la Ville de Courtrai, présenté par le Collège des Bourgmestre et Echevins au Conseil communal dans sa séance publique du Kortrijk, 1837	2
Rapport	Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la Ville d'Ypres durant l'année, Ieper, 1838	1
Ronse	Edmond Ronse, L'Emigration saisonnière belge, Gent (1913)	42, 43
E. Sabbe	Et. Sabbe, Histoire de l'Industrie linière en Belgique (collection Nationale, 6me série, n° 67) Brussel, 1945	2, 5, 16
Schepens,	Luc Schepens, Van vlaskutser tot fransman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw, Brugge, 1973	16, 21, 22, 24, 31, 36
Scholl	135 jaar Katholieke Arbeidersbeweging in België (1789-1939) Onder redactie van Dr. S.H. Scholl, 3 delen, Brussel, 1963-1966	51
Seebohm	B. Seebohm Rowntree, Comment diminuer la misère. Etudes sur la Belgique. Traduit de l'anglais par A.J.A.	34, 50

	Hotermans, Parijs, 1910	
Smets	Marcel Smets, De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930, Brussel-Luik, 1977	34
Stracke	D.A. Stracke, Arm Vlaanderen (Uitgave van het Katholiek Vlaamsch Secretariaat) Antwerpen, 1914	41
Theys	Juliaan Theys. Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk (Westvlaams economisch Studiebureau, XIV), Brugge, 1969	22, 29, 31
Tindemans	Carlos Tindemans, Mens, gemeenschap en maatschappij in de toneelletterkunde van Zuid-Nederland 1815-1914. Een systematische analyse van de thematiek van het realistisch-burgerlijk drama (Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en Letterkunde, VIe reeks, nr 104), Gent, 1973	25
Van der Linden	Renaat Van der Linden, Het bolspel in Vlaanderen vroeger en nu. Uitgave onder de auspiciën van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volksdeskundigen, Gent, 1966	6
Vander Meersch	P.C. Vander Meersch, De l'état de la mendicité et la bienfaisance dans la province de la Flandre orientale, depuis règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours. 1740-1850 (Bulletin de la Commission centrale de Statistique, V, 25-268), Brussel, 1853	1, 13, 17
Vandervelde 1910	Emile Vandervelde, L'exode rural et le retour aux champs, Parijs, 1910	32, 38, 44, 47
Vanhoucke	Cl. Vanhoucke, De folklore van de Hop in Vlaams-België vroeger en nu, Gent, 1954	45
Verhaegen 1902	Pierre Verhaegen, La dentelle et la broderie sur tulle (Les industries à domicile en Belgique. Ministère de l'Industrie et du Travail. Office du Travail, IV en V), 2 delen, Brussel, 1902	16, 49, 50
Verhulst	Louis Verhulst, Entre Senne et Dendre. Contribution à l'étude de la situation des classes agricoles en Belgique pendant le XIX ^e siècle, Brussel, 1926	32, 45
Vlierbergh 1908	E. Vlierbergh, De Kempen in de 19 ^{de} en in't begin der 20 ^{ste} eeuw (Davidsfonds), Ieper, 1908	44
Vlierbergh-Ulens 1909	Em. Vlierbergh et Rob Ulens, La population agricole de la hesbay au XIX ^e siècle. Contributions à l'étude de l'histoire économique et sociale (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, Classe des lettres, 8 ^o , 2me série, T. 5), Brussel, 1909	44
Vlierbergh-Ulens 1921	Em. Vlierbergh et Rob Ulens, Het Hageland. Zijn plattelandsche bevolking in de XIX ^e eeuw. Bijdrage tot de studie der economische en sociale geschiedenis. (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, Classe des lettres)	44
Wegwijzer	Wegwijzer en raedgever der landverhuizers, Antwerpen, 1850	20

TIJDSCHRIFTEN

BC	Belgisch Chronijkje. Geschied- en Letterkundig Tijdschrift. Godsdienst, Vaderland, Goede Zeden, Antwerpen, 1841-1846	1
BK	Biekorf. Dat is een leer- en leesblad voor alle verstandige Vlamingen. Westvlaams Archief voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore, Brugge, 1890	44
BTNG	Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, Gent, 1969	34
CK	Calmpthonnais. Orgaan van de Oudheidkundige Kring van Kalmthout, Kalmthout, 1948 (ondertitel varieert)	26
ESB	Eigen Schoon en De Brabander. West-Brabantsch Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheidkunde, Folklore en Taalkunde, Merchtem, 1926-1943, Brussel, 1944-1958, Pittem, 1958 (ondertitel varieert)	45
GT	Ghentsche Tydinghen. Maandblad van de heemkundige kring 'Gent', Gent, 1972 (ondertitel varieert)	16
HB	Het Handelsblad van Antwerpen, Antwerpen, 1844	28
HK	Handelingen van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring te Kortrijk, Kortrijk, 1908	16
OD	Ons Doomkerke. De vijf zusterparochiën. Tijdschrift voor folklore, heemkunde en nieuws uit Doomkerke en omliggende, Oostkamp, 1957 (ondertitel varieert)	42
OZ	Oostvlaamsche Zanten. Mededeelingen van den Hand van Oostvlaamsche Folklorissen, Gent, 1926 (ondertitel varieert)	50
RSC	Revue Sociale Catholique, Leuven-Brussel, 1897-1920	42
VK	Volkskunde, tijdschrift voor Nederlandsche Folklore, Gent, 1888-1914, Antwerpen, 1920-1936, Antwerpen-Leiden, 1937-1938, Brussel, 1940-1952, Brussel-Antwerpen-Amsterdam, 1952 (ondertitel varieert)	50

C. BASISBRONNEN

1. De Winne, A. Door Arm Vlaanderen, Van Halewyck, Leuven, 2001
2. Hannes, J., De mythe van de omgekeerde transfers, Fiscale prestaties van Vlaanderen, Wallonië en Brabant, 1832-1912. Roularta Books, Roeselare, 2007
3. van den Bossche, K, De molen als symbool, Centrum voor Molinologie, Sint-Amands, 1996
4. Van Isacker, K., Mijn land in de kering, 1830-1914, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen-Amsterdam, 1978.